

№3 лекция. Далалық этнографиядағы сырттай бақылау әдісі және анкета алу.

Мақсаты: Этнографиялық зерттеу әдістерінің түрлерімен таныстыру, бақылау және анкета алу, сол арқылы деректер жинауға бағыт бағдар беру.

Кілт сөздер: эволюция, дизайн, теорема.

Дәрістің жоспары:

1. Этнографиялық зерттеу әдістерінің түрлері.
2. Бақылау жасау және анкета алу.
3. Зерттеу әдістері арқылы деректер жинау.

Әлеуметтік және мәдени антропология ғылымындағы далалық зерттеу әдістері – бастапқы әлеуметтік ақпаратты жинаудың негізгі әдістері. Әлеуметтік антропология ғылымында далалық зерттеу әдістері антропологиялық (этнографиялық) зерттеу жүргізуге және талдауға арналған зерттеу жобасына сәйкес келетін зерттеулерді қамтиды.

Тарихқа үнілсек, этнографиялық деректерді талдау XIX ғасырда әлеуметтік және мәдени антропологияда баяу дамып, көптеген этнографтар әртүрлі жерлерден немесе белгілі бір географиялық аймақтан жиналып, кейін сол кездегі эволюциялық немесе диффузионистік теориялық жүйе негізінде біріктірілген мәліметтерді жинаумен шектелген.

XX ғасырдағы мәдени-әлеуметтік антропология, соның ішінде Ф.Боас пен Б.Малиновскийдің ықпалы арқасында, алдын ала белгіленген кестелерден бас тартып, батыстық емес мәдениеттерді терең зерттеуге бет бұрған. Ф.Боас мәліметтерді парциализмді, әдістемелік және толық түрде жинауды талап етіп, бұл Б.Малиновский ендірген «енгізілген бақылау әдісімен» қатар көп жағдайда функционалистикалық теория ықпалымен холистикалық қауымдастықтарды зерттеуге және әлеуметтік құрылым немесе мәдениетті зерттеуге бағытталған антропологиялық дәстүрдің ажырамас бөлігіне айналды.

Далалық зерттеу әдістері мәдени антропологияда сапалы әдістеменің кең танымдық мүмкіндіктерінің арқасында дамиды, мысалы, сауалнама әдістері – сұхбат түрлері, сондай-ақ мәтіндерді бақылау және талдауды қамтитын сауалнамалық емес әдістер арқасында дамиды.

Сапалық зерттеулердің сандық зерттеулерден айырмашылығы, сапалық зерттеу мәліметтерді жинау мен талдаудың «икемді» деп аталатын әдістеріне (құрылымсыз сұхбат, бақылау), ал екіншісі «қатаң» әдістерге (жаппай сауалнама, мәліметтерді статистикалық талдау) негізделген. Зерттеудің

сапалық әдісінің де, сандық әдісінің де ішінен де, атап айтқанда далалық зерттеулерде жаңа эмпирикалық мәліметтерді айқындауға болады.

Әлеуметтік және мәдени антропологияда далалық зерттеу әдісіне бақылау, сұхбат, мәтінді талдауды, кино және фотоматериалдарды талдау кіреді.

Бақылау әдісі

Бақылаудың далалық және зертханалық түрі бар. Дала жағдайы – байқалатын оқиғала орын алатын табиғи әрі қарапайым жағдай. Зертханалық зерттеу жасанды ортада жүргізіледі әрі әлеуметтік антропологияда сирек қолданылады. Сондай-ақ белгілі бір уақыт ішінде алдын ала жасалған жоспар бойынша объектіні зерттейтін жүйелі бақылау және зерттеудің бірінші кезеңінде басқа әдіспен алынған мәліметтерді толықтыру мен гипотеза немесе бақылауды тұжырымдау үшін жүргізілетін жүйесіз, қысқа мерзімді бақылау болып жіктеледі.

Ішкі бақылау – зерттеушінің бақыланатын оқиғалар және процестермен бірігуі. Ал енгізілмеген ақпарат зерттеуші зерттелетін оқиғаға араласпаған кезде жүзеге асады. Әлеуметтік антропологияда «енгізілген бақылауды» тағы «қатысушы бақылау» деп те атап, бақылаушы рөлінен оқиғаларға толық қатысушыға ауысатын зерттеушінің белсенді рөлін нақтылайды.

Бақылау ашық немесе жасырын түрде өтеді, жасырын бақылау тағы «бүркемеленген» түрде де өтеді, яғни бақыланатын топ мүшелері жүргізілген зерттеу туралы білмейді.

Қатысушы бақылау әдістемесінің қалыптасуына В.Дильтейдің түсіну психологиясының тұжырымы мен М.Вебердің түсіну социологиясы идеялары әсер етті. Ертедегі антропологтар жүйелі бақылауды, оған қоса көп қатысушы арқылы бақылауды жүргізбеген. Бұл әдістің дамуына мәдени антропологияның салаарына мен мүмкіншілігіне деген қызығушылықты дәлелдеген Б.Малиновский зор үлес қосты.

Қатысушы бақылаудың негізгі теориялық перспективасы – өзіне тән мәдени релятивизмнің этикалық ұстанымына ие функционализм, сондай-ақ зерттеуші «өрісінің» қанық сипаттамасын жасауға бағытталған символдық және интерпретациялық антропология.

Қатысушы бақылау келесі жағдайда қолданылады: а) құбылыс жайлы мәлімет тым аз; ә) инсайдер мен аутсайдерлердің көзқарасы бір-бірінен қатты ерекшеленеді; б) құбылыс стереотиптер мен мекеме қабырғасы артына жасырылған (мысалы, ақыл-есі кем адамдар); в) құбылыс көпшіліктен жасырылған (мысалы, қылмыс).

Бұдан бөлек, егер келесі шарттар сақталған болса, қатысушы бақылау келесі жағдайда орынды: 1) зерттеу мәселесі инсайдерлер тұрғысынан мағынаны, интеракцияны ескере отырып тұжырымдалған; 2) құбылысты күнделікті жағдайда немесе контексте бақылауға болады; 3) зерттелетін контекст зерттеушіге қолжетімді; 4) құбылыс көлемі мен орналасуы жағынан шектелген және уақиға ретінде зерттелуі мүмкін; 5) зерттеу сұрақтары кейс-стади дизайнын әзірлеуге жарамды; 6) зерттелетін мәселе қатысушы бақылау

әдісімен алынған мәліметтер және осы нақты салада мүмкін болған техникалардың көмегімен ашылуы мүмкін.

Д.Йоргенсен бойынша қатысушы бақылау әдісінің негізгі сипаттамасы:

1. Инсайдерлер мен арнайы жағдаят мен контекст мүшелері тұрғысынан мағына мен өзара әрекеттестікке қызығушылық.

2. Күнделікті жағдаят мен контекстерде «осында-қазір (нақ осы шақта)» ұғымына назар аудару.

3. Теория мен талдау адам болмысын түсіну және түсіндіру мақсатында қолданылады.

4. Зерттеу логикасы мен процесі – ашық, икемді, мәселені үнемі алдын ала анықтап, адам табиғатының нақты контекстінде дерек жинауға сүйенеді.

5. Қатысушы рөлін атқару, бұл осы салада зерттелетін қоғамдастық өкілдерімен қарым-қатынас орнату және қолдау.

6. Мәлімет жинаудың басқа әдістерімен қатар бақылауды қолдану.

Күнделікті өмірдес адамдар әлемді түсінеді, айналасындағы нысандарға, құбылыстарға, адамдарға мән беріп, осы мағына негізінде өзара әрекеттеседі. Томас теоремасында егер адамдар жағдайды шынайы десе, онда ол тағдырының салдары бойынша шынайы. Сол себепті, егер біз бір нәрсенің мағынасына қатысты қателессек, біздің ең ауыр қателігіміз де шынайы салдарға әкеп соғады.

Кез келген мәдениет өкілдері жарататын шындық тұжырымы тікелей аутсайдерлерге, жаңадан келгендерге немесе бөтен адамдарға қолжетімді емес. Мәдениетті түсіну үшін ең алдымен тілді үйрену керек, бірақ ақпарат берушілермен тіл табысқанның өзінде де біз белгілі бір жағдайда нақты сөздің нені білдіретінін білмейміз. Бұл үшін арнайы зерттеу қажет. Адам болмысының мәнін түсіну, күнделікті әлемді инсайдер тұрғысынан сипаттау үшін қатысушы бақылау қажет.

Күнделікті өмірге қатысу. Мұндай қатысу әр бақылаушыға әртүрлі келеді, жиі зерттеушінің ұстанымы оның зерттелетін мәселеге деген көзқарасын анықтайды. Сол себепті мәселеге әртүрлі қырынан қараған дұрыс.

Мысалы, бітіру кеші – бұл әртүрлі актерлер: ұлдар, қыздар, ата-аналар, мұғалімдер, эстрадалық ансамбль музыканттары қатысатын жиын. Олардың әрбірі ерекше көру бұрышына ие, тек перспективалардың үйлесімі ғана толық көріністі қалыптастыра алады.

Мұндайда зерттеуші континуумда орналасатын әртүрлі рөлдерді: толық аутсайдерден толық инсайдерге дейін, немесе толық бақылаушыдан толық қатысушыға дейін атқара алады. Бұл рөлдің сипаты қатысушының нені көре, есіте, ұстай алатынын, дәмін көріп, иіскеп немесе сезінетінін анықтайды. Жалпы, бақылау мен қатысу – қарама-қайшылық. Неғұрлым көп қатыссаңыз, соғұрлым аз байқайсыз. Сіздің жеке қатысуыңыз объективтілігіңізге қауіп төндіреді. Дегенмен бақылаушы мен қатысушы арасындағы қарама-қайшылық – әсіреленген. Өйткені күнделікті өмірде біз үнемі бір рөлден екіншісіне ауысамыз және бір уақыт ішінде әрі қатысып, әрі бақылау қаншалықты қиын болатынына жиі көз жеткіземіз.

Бір жағынан, зерттеушінің рөлі табиғи емес, екінші жағынан – зерттеушіні қоғамдастыққа қабылдайды, мұндайда оған зерттеуге назар аударатырып, өз рөлін орындауына мүмкіндік береді. Ең таралған нұсқа – бақылау мақсаты жайлы бәрі мәлім емес, көпке мәлім емес жартылай ашық зерттеу.

Мұндай зерттеулердің қызықты тәжірибесі Флорида штатындағы Санкт-Петербург қаласындағы егде жастағы зейнеткерлер арасындағы кедейлік мәселесін зерттеген М.Весперидің жұмысында көрсетілген. Көп жас айырмашылығына байланысты ол «солардың біріне» айнала алмады, сондықтан жай тұрғын, бәлкім досы, антрополог-зерттеуші рөлін атқарып, егде жастағы адамдармен саябақтағы орындықтарда сөйлесіп, оларды дәмханаға немесе оның үйіне шақырды. Ғалымдар топтың толық қатысушысы бола алмағанымен, ақпарат берушілермен қарым-қатынас орната алған зерттеулердің басқа мысалдары да бар.

Бақылаушының аутсайдер рөлінен қатысушы рөліне ауысқан жағдайлар да кездеседі. Мысалы, Солтүстік Калифорниядағы В.Бергер ауылдық қауымдастық мүшелері арасында зерттеу жүргізді. Өзі байқамастан оны өз қауымының маңызды ресурсы ретінде қабылдап, философия мен әлеуметтану, бала тәрбиесі, отбасылық қарым-қатынас мәселелері бойынша кеңес алуға жүгінген, көшіп-қонуда көмек сұрап, жиналыстар мен басқа да ұжымдық топ іскерлігінің басқа іс-шараларына шақырған ақпарат берушілерінің жақын адамына айналады.

Сонымен бірге, қатысушы рөліне көшкенде, жоғарыда айтылғандай, антрополог объективтілігін жоғалтып, «жергілікті адамға» айналады, таныс нәрсеге таң қалу және оның ерекше қырын көре алу қабілетінен айрылады.

Этнографиядағы сипаттау стратегиясы – «қалай» деген сұраққа жауап іздеу, ал оның міндеті – қандай да бір әлеуметтік құбылысты немесе институтты егжей-тегжейлі сипаттау. Өз кезегінде, түсіндіру стратегиясы «неге» деген сұраққа жауап береді әрі жағдайға әсер ететін себептер мен факторларды іздейді. Бұл жағдайда кейс-стади тек дәйектерді нақтылап, көптеген бөлшектерді реттеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар теорияны тұжырымдауға да ықпал етеді.

Бүгінде кейс-стади әдістемесі әлеуметтік ғылымдарда дамыған және кеңінен қолданылатын құрал саналады. Ресейлік ғылымда салыстырмалы түрде жақында қолданысқа енген, дегенмен жаңа идеялар мен қызықты жаңалықтардың дереккөзіне айналып үлгерген. Осы салалық стратегияны дамытудағы перспективалық бағыт – ұйымдарды зерттеу. Мұндай әдістерді өнеркәсіптік кәсіпорындар мен шаруа қожалықтарын зерттеуде қолданылғаны кеңінен мәлім.

Шетелдік әлеуметтанушылардың кейс-стади әдіснамасын қолдану тарихы ұйымдық әлеуметтануды, ұйымдық мінез-құлықты талдауды және қолданбалы саясаттануды қоса алғанда, әлеуметтік қызметтер мен әлеуметтік саясатты зерттеудің тұтас дәстүрін құрайды.

Кейс-стади мен қосылмаған бақылау әдісіне сүйене отырып, П.Блау ұйымдастыру процесін зерттеп, онда осы әдістеменің көптеген артықшылығы мен кемшіліктерін көрсетті. Ол мұндай зерттеулердегі сұрыптау таңдама кездейсоқ емес және зерттеу бірліктерінің саны аз болғанымен, деректерді салыстыру негізінде ресми ұйымдардың қызметі туралы белгілі бір жалпылауға болады деген тұжырым жасады.

Біздің далалық жұмыста біз де осы болжамға сүйеніп, алынған мәліметтер қарастырылып отырған ұйымдарды қазіргі ресейлік жағдайға тән әлеуметтік қатынастарды қамтитын институттардың типтік мысалдары деген болжам жасай аламыз.

Әдістемені талқылау контекстінде Блаудың мәліметтерді жинаудың негізгі әдісі ретінде бақылауды қолданумен байланысты бірқатар негізгі қиындықтарды да келтіреді. Формальды ұйымдарды зерттеу міндетті түрде «Хоуторн әсері» (бақыланушының бақыланатын субъектінің іс-әрекетіне ықпалы болуы мүмкін) және байқалатын әлеуметтік әрекеттестік легінде типтікті іздестіру сияқты қиындықтарға тап болады. Басқаша айтқанда, зерттеу тұрғысынан қай әрекеттестік маңызды, типтік және сүбелі екенін анықтау үшін белгілі бір дағдылар қажет. Бұл пайымдау әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне жататын бірқатар ұйымдарды зерттеуге негіз болды.

Мысалы, Ұлыбританияның бірнеше қалаларындағы әлеуметтік қызметтерді тіркеу бөлімдерін зерттеу барысында Э.С.Холл әдіснама мәселесіне, атап айтқанда «Хоуторн әсеріне» ерекше көңіл бөлді. Холл зерттеудің бастапқы кезеңінде зерттеушінің болуы ұйымдастыру контекстіне белгілі бір әсер етсе де, уақыт өте келе бұл әсердің маңыздылығы әлсіреп, айтарлықтай маңызын жоғалтады.

Британдық ғалым өз зерттеулерін ұзақ уақыт жүргізіп, әлеуметтік қызмет жұмысшылары оны әдеттен тыс нәрсе ретінде қабылдамайтын болған екен: «Мен клиенттерді тіркеу тәжірибесіне тікелей араласпас бұрын бөлімде бір жылдан астам жұмыс істедім, сол уақыт ішінде бейнебір жиһаз сияқты маған бәрі үйреніп қалды».

Кейс-стади кейспен (кейс жұмысы) жеке әлеуметтік жұмыс әдісімен ортақ, әрі әлі күнге дейін клиенттің өмір сүру жағдайы мен мәселелерін анықтаудың маңызды диагностикалық процедурасы ретінде қолданылады. 1970 жылдан бастап шетелде кейс-стади стратегиясы тиімділігін бағалау кезінде әлеуметтік қызметтерді басқаруда сұранысқа ие болды.

Зерттеуші өзі зерттеген мәдениетке қатысу дәрежесіне, зерттеудің қай кезеңінде тұрғанына және басқа факторларға байланысты әртүрлі рөлдерді атқарады. Бұл рөлдер байқаусыз, болмашы кесімді және маргиналдыға дейін, мысалы, «жергілікті», инсайдер немесе қатысушыға дейін өзгереді. Қатысушының рөлі зерттеушіге күнделікті өмір әлеміне қол жеткізуге мүмкіндік береді, өйткені ол осы қауымдастықтың толық мүшесі немесе инсайдеріне айналады.

Қатысушы бақылаудың барлық түрлерін екі топқа бөлуге болады: ашық, онда ақпарат беруші зерттеу жүргізіліп жатқанын біледі, және қауымдастық

мүшелеріне арнайы ештеңе айтылмаған жағдайда жабық немесе жасырын түрі. Көптеген жағдайларда бақылаушылар инсайдерлерге бақылаудың мақсаттары туралы барлығын емес, таңдамалы ақпаратты айту арқылы аралық жағдаятты қалыптастырады. Зерттеушілердің жұмыс процесінде бірнеше рөлдерді атқарып, адамдармен аз да болса қарым-қатынасқа, психологиялық жақындыққа, жағдай мен контекстте «өз адамы» болуға ұмтылғаны жөн.

Зерттеуші өзін қызықтырған контекстке қол жеткізгеннен кейін, зерттелетін қауымдастық мүшелерімен қалыптасқан жақсы қарым-қатынасты сақтау үшін бар күшін жұмсауы керек. Қатысушыға айналған бақылаушының, басқа адамдардың, мысалы инсайдерлер мен анағұрлым кең контексті арасындағы қарым-қатынас зерттеудің негізгі құрамдас бөлігі. Бұл қарым-қатынастың сипаты зерттеу мүмкіндігіне де, алынған мәліметтердің сенімділігіне де, сонымен қатар тұжырымдардың сапасына да әсер етеді.

Қатысушы бақылауды жүргізу әртүрлі зерттеу әдістерінің үйлесімін қамтиды. Бақылаудан бөлек сұхбаттың басқа да түрлері қолданылады. Түрлі қолжетімді құжаттарға жүгінген де пайдалы. Ақыры, сапалық және сандық әдістеменің үйлесімі де тиімді, атап айтқанда сауалнама мен статистикалық ақпаратты талдауды қолдануға болады.

Бақылау күнделігі келесі құрылымға ие болған титул парағы (дәптердің немесе дәптердің титул парағындағы атауы, тегі, аты, тақырыбы); тұрақты жазбалар (әр жазба бақылаудың басталу және аяқталу күнін (аптаның күні) және уақытын айтудан басталады).

Бұл бақылаудың басында қойылатын, содан кейін зерттеу тақырыбына сүйене отырып нақтыланатын жалпы сұрақтар. Тақырыпқа назар аударғанда, жалпы сұрақтар нақтылануы керек, мысалы, «неге мұнда әйелдер көп?» немесе «трамвай кондукторы біз, жолаушылар туралы не ойлайды?»

Бақылау күнделігіне ақпарат берушілерге қойған сұрақтарды, сұрақтарды жақсы тұжырымдағаны туралы пікір, сондай-ақ ақпарат берушінің реакциясы қандай болғанын, сенімді сұхбат орната алғанын, күтпеген немесе жағымсыз реакция болғанын жазады. Күнделік – «шикі» мәліметтер базасы, сондай-ақ оларды талдауға арналған белгілер. Мысал ретінде ғаламтордан Р.А.Бекназаровтың ғылыми жобасының есебін көруге болады (пайдаланған әдебиетте көрсетілген).

Этнографиялық экспедициядағы далалық жұмыс әрқашан алуан түрлі өтеді. Сол күні этнографқа жергілікті тұрғындармен әңгімелесу, суретке түсіру, белгілі бір құбылыстарды сипаттау, заттардың барлық түрлерін өлшеу, сызу және т.б. жұмыстарды атқару қажет. Жұмыстың бір түрін екіншісінен тек шартты түрде, теориялық тұрғыдан бөлуге болады, дегенмен әртүрлі жұмыс түріне әртүрлі талап қойылады және оларды орындау кезінде әртүрлі техникалық әдіс қолданылады.

Экспедиция барысында этнографтар этнографиялық материалды жинаудың келесі әдістерін қолданады:

1. Тікелей (жеке) бақылау (объект, ақпарат беруші, рәсім, процесс).

2. Сұхбат, яғни сауалнама (бағдарлама, тереңдетілген (ашық) сұхбат).
- 3) Заттай дереккөздерді анықтау және тіркеу.
- 4) Құжаттық материалдарды анықтау және өңдеу.

Бақылау-зерттеуші мен зерттеу объектісінің тікелей байланысына негізделген этнографиялық ақпаратты жинау әдісі. Этнографияның ғылым ретінде дамуы, атап айтқанда, этнограф зерттелетін топтың ортасында ұзақ өмір сүретін халықтардың мәдениеті туралы жеке мәліметтерді жинаудан тұрақты бақылауға көшумен байланысты. Қарапайым сырттай және ішкі бақылауды ажырату маңызды. Бірінші жағдайда зерттеуші өзін қызықтыратын деректерді «пассивті (өз бетінше)» жазады, екіншісінде ол зерттелетін топтың ішіне еніп, оның күнделікті тұрмысына араласады. Арнайы бақылау барысында зерттеуші оқиғаны, рәсімді, оның өтініші бойынша жасалған әрекеттерді тіркейді. Бақылау жеке адамның немесе топтың әрекеттеріне (мысалы, рәсім процесінде) жүргізілуі мүмкін.

Далалық зерттеулерде бақылау әдісін сәтті қолдану үшін келесі параметрлерді анықтау маңызды:

1. Нысанды және бақылау нысанын таңдау, яғни «нені байқау керек?» Мысалы, біз бақылау объектісі ретінде қытай халқын, ал пән ретінде ұйғыр ауылы тұрғындарының тамағы мен тамақтану мәдениетін таңдаймыз.

2. Бақылаудың мақсаты мен міндетін анықтау, яғни «нені байқау керек?» Мысалы, болмыстың сипатын, зерттелетін құбылыстың өзгергіштігін, содан кейін функционалды, типологиялық, салыстырмалы тарихи немесе басқа бағалауды бақылау.

3. Бақылау әдісін таңдау, яғни «қалай байқауға болады?» (қарапайым бақылау). Бақылау нәтижесі далалық күнделікке көргендерін сипаттау түрінде жазылады. Қазіргі уақытта байқалған құбылыстарды түсіру үшін этнографтар техникалық жазу құралдарын көбірек қолданады, мысалы, кинокамера және бейнекамералар, фотокамералар.

Сұрақтар:

1. Анкетаның түрлеріне талдау жасаңыз.
2. Бақылау жасау этаптарына тоқталыңыз.
3. Бақылаудың әртүрлілігі мен негізгі түрлерін көрсетіңіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Атватер И. Я Вас слушаю (Советы руководителю как правильно слушать собеседника). – М.: Экономика, 1984.
2. Белановский С. А. Метод фокус-групп: учеб. пособие. – М.: Магистраль, 1996.
3. Белановский С.А. Глубокое интервью: учеб. пособие. – М.: Никколо-Медиа, 2001.
4. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973.
5. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М.: Наука, 1981.

6. Бромлей Ю.В. Этносоциальные проблемы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 334 с.